

"Bozok" Adlandırması: Geleneğin Geçmiş Diriltmesine Bir Örnek

The Designation "Bozok": A Case of Rebirth of Past through Tradition

Prof. Dr. Osman KARATAY*

Özet

Oğuzluğun oluşumuyla ilgili elimizde hiçbir kaynak bulunmamaktadır ve bu yapının çekirdeğinin 8. yy'ın ikinci yarısında şekillenerek gittikçe büyüyen bir boy birliğine dönüştüğünü ancak farazi olarak söyleyebiliyoruz. Bu yüzden, genel çıkarımlar dışında bu boy birliğinin yapısal özelliklerini hiçbir şekilde bilmiyoruz. Oğuzluğun bir etnos olarak var olduğu günlerde tutulan kayıtlarda (kabaca 9 ila 11 yy'lar arası) ikili yapıdan hiçbir şekilde bahsedilmez. Boy yapısının çözülme veya dönüşme yolunda olduğu 12. yy ortalarından itibaren Bozok ve Üçok adlandırmaları görülür. İç ve Dış Oğuz kullanımları ise çok daha sonra, Dede Korkut Kitabı ile kayda geçmiştir ve dolayısıyla sözlü anlatımın ürünü gibi gözükür. Ancak bu durum işbu kullanımların sonraki bir üretim olduğu anlamına gelmez. En azından, bütün Türk devletimsi yapılarında ikili düzenin muhakkak bulunduğu noktasından hareketle, Yabguluk dönemi Oğuzlarında da böyle bir etnik temelli idari bölünmenin bulunduğunu varsaymalıyız. Bizim tezimiz, Oğuzlarda merkezi- liğin arttığı 10. yy başlarından itibaren bu yapının fiili önemini kaybettiği, Oğuzlar hakkındaki ilk kayıtlar da zaten bu dönemde başladığından, hariçteki yazarların görüş ufuklarına girmediği şeklindedir. Oğuzları yakından ve içerden tanıyan Kaşgarlı Mahmut'ta da bu bilginin geçmeyişi düşündürücüdür. Yerleşikleşen göçebe devlet yapılarında istisnasız görülen bir durum olarak, Selçuklu devleti ile özellikle Türkistan'da kalan Oğuzların arası açıldığında, bir zihniyet tepkisi olarak eski kimliğe vurgu süreci başlamış ve bazı umulan tahrifatla geçmiş destan hüviyetinde geri dönerek hafızalarda ve sayfalarda yerini almaya başlamıştır. Bu çerçevede biz, birliğe gönüllü veya gönülsüz olarak sonradan katılan boyları anlatan "baz" kelimesinin sözel anlatıda korunduğu, fakat 12. yy'daki geleneğin dirilişi döneminde bu kelimenin anlamı öldüğü için yerini az bir ses değişikliğiyle bağlamda çok anlamsız bulunan "boz"a bıraktığı düşüncesindeyiz. Nitekim erken kayıtlar bu kelimeyi açıklamakta zorlukla karşılaşmaktadır. Aynı şekilde "ç" tabiri de küçük bir ses değişikliğiyle "boz"a muvazi olmayan "üç" biçimine dönüşmüştür.

Anahtar kelimeler: İkili yapı, İç Oğuz, Dış Oğuz, Bozok, Üçok

Abstract

There is no any record about early phases of the Oğuz ethnogenesis and we can say only hypothetically that core of that structure was formed during the second half of the 8th century and started to grow up eventually being a great tribal union. Thus, except for general inferences, we do never know about structural features of the union. Dual moiety and tribal organization among the Oğuz, as long as it existed as an ethnos (roughly between the 9th and 11th centuries), never occurs in early sources

referring to them. From the mid-12th century on, when tribal structure started to dissolve or transform, the designations *Bozok* and *Üçok* appeared. The usages "Inner and Outer Oğuz" were recorded well later, with the *Book of Dede Korkut*, and seem a product of oral tradition. However, this should not be meant as a later production. At least, basing upon the fact that almost all Turkic polities had dual moiety, one should suppose existence of -ethnically based- dual division among the *Yabgu Oğuz*, too. Our thesis is that this division had lost its significance from the beginnings of the 10th century, when the *Oğuz* state had undergone a centralization process, and therefore the earliest -outsider- records dating to those days did not realize the dual moiety. It is very significant that *Mahmud of Kashgar*, who knew about the *Oğuz* very well, both as a Turk and as a citizen of the *Oğuz Saljukid Empire*, did not mention about it. As a case unexceptionally visible among the nomadic states turning to be sedentary, the *Saljukid* dynasty grew away from the *Oğuz* tribesmen especially in *Turkestan*, and the latter started to express their old identity as a mental reaction. Thus, the past came back in the form of epos with some natural falsifications, and started to take its place in memories and written records. This article suggests that the word "baz" describing the tribes joining the union willy-nilly, that is those "outer" ones, was kept in oral tradition, but that meaning did not survive to the period of resurrection of tradition in the 12th century, and the word replaced with a slightly phonetic change with the word *boz* "grey", which is very meaningless in this conjunction. Just as, early sources seem to have failed in explaining that word. In the same way, the word iç "inner", describing the founding tribes of the union, turned to be "üç" three, which is also meaningless, and not a counterpart of "baz" or "boz".

Keywords: *Dual moiety, Inner Oğuz, Outer Oğuz, Bozok, Üçok*

Peter Golden çok yeni bir makalesinde Oğuz boy teşkilatındaki Bozok ve Üçok'u çok ayrıntılı ve güzel bir filolojik incelemeyle ele aldı. Buna göre, *Bozok* kelimesinin Oğuzlardaki yapıya işareti çok kuşkulu olarak tarihte ilk geçişi 750'lerde dikilen Uygur Tes yazıtında, Üçok'un geçişi ise, Bozok'un ikinci ama artık kesin şekilde geçişiyle birlikte çok sonraki bir tarihte, İbn'ül-Esir'dedir (öl. 1233). Eski zaman tarihçilerinin (Oğuznameciler) ittifakla Oğuz Han'ın yayı üçe bölerek ("bozarak") oğullarına vermesinden hareketle "Boz Ok" ismini açıklamaları gibi, günümüz tarihçileri de renk merkezli olarak düşünürler. Nitekim Golden da Coçili mülkünde Boz Orda'nın bulunması ve Anadolu'daki Boz Ulus örneğinden hareketle bozun kutsallık ve dolayısıyla üstünlük bildiren bir renk olarak burada istimal edildiğine inanır [Golden 2016: 155].

Tes yazıtındaki metni bütün olarak görebilmek için, sadece geçişin olduğu 3. satırı değil, tamamını okumalıyız:

... Gökyüzü yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce ve ulu kağan (imiş).

... tahta oturmuş. Onun devleti üçyüz yıl yaşamış. Ondan sonra halkı...

... Boz Ok liderine hücum ederek atlısıyla (onu) Uçuz Göl'e döküvermiş.

... Ebdî Bersil [ve] Kadir Kasar o zaman varmış (ve) (benim) o halkım Kençeres'de...

... Çin'e bağımlı olmuş Uygur kağan(lar)ı... -ok'ta oturmuş. (Bu durum) yetmiş yıl sürmüş¹

El Etmîş Bilge Kağan unvanlı Moyen (Bayan?) Çor'un (747-759) zamanında dikilen bu yazıtta, tam 300 yıl olmasa da², kısa bir zaman önce, 744 yılında alaşağı edilen Kök Türklerin hü-

¹ [Mert 2009: 129] büyük ölçüde Tekin'in [2004: 317] Klyāstorniy'a [1985: 152-153] düzeltmelerini izler. Ayrıca bk. [Berta 2010: 232-233].

kümranlık döneminden aşağı kalmayacak bir idareye gönderme yapılıyor ve bunun gururu yaşanıyor. Kök Türk tarihi incelendiğinde, sık sık Çin desteğiyle ayaklanan özyönetim sahibi Uygurların gözünde, göğün yaratılmasından ve Uygur birliğinin kurulmasından sonraki dönemin neredeyse tek gündemi Kök Türklerle mücadeleyi içeriyor. Bu yüzden, böyle bir yazıtta Boz Ok (*bwzwoq*) gibi öncelikli zikredilen halkın Kök Türklere tekabül etmesi beklenir. Belki de burada Kök Türklerin kendileri için kullandıkları "kök" sıfatına tezyif dolu bir gönderme bulunmaktadır.

Nitekim aynı bahsin bulunduğu birkaç yıl sonra dikilen Taryat yazıtındaki ifadeler Kök Türk vurgusunu teyit etmektedir:

"... *Yolluğ Kağan ... (ve) Bumın Kağan -bu üç kağan- hükümdar olmuşlar. İki yüzyıl hüküm sürmüşler.*

... *hücum ederek varmış. (onu/onları) Uçuz Göl'e atlısıyla dökmüş, yok etmiş. Kadır Kasar, Ebdî Bersil, Yatız Oğuz*

... *Atalarım seksen yıl tahtta kalmışlar. (Yurtları) Ötüken yurdu, Ögres yurdu (iymiş). (Bu) ikisinin arasında Orhon ırmağında..." [Mert 2009: 160].*

O halde burada ilk bakışta beklendiği gibi bir zümreden değil, bitevi Kök Türk varlığından bahis bulunduğu anlaşılıyor. Boz Ok kelimesi "boz halk" anlamıyla Kök Türklere işaret ediyor gözükmekte. Bunu daha sonra Oğuzlardaki bir yarıyı ifade eden Bozok'a bağlamakta büyük sıkıntı vardır.

Tes'de geçen Keçgeres Peçeneklerin Aral kıyısındaki eski yurdudur. Her iki yazıtta geçen Kasar ve Bersil ifadeleri Hazar ve Barsil'i anlatıyor olabilir. Bunlar daha önce tartışılmış konulardır. Gerek Kök Türk, gerekse Uygur yazıtlarında belirgin şekilde anlatılan Dokuz Oğuzlardan farklı şekilde Taryat yazıtında geçen "Yatız Oğuz"ların Seyhun Oğuzlarını anlatması ihtimalini de eklersek, Uygurların kolunun hiçbir zaman uzanmadığı Uç Batı Türkistan'la ilgili bizce şimdilik çok sarih olmayan bazı şeyler söylenmiş olabilir. Ancak burada konumuz olmadığı için ayrıntısına girmeyeceğiz. Bununla birlikte, burada Hazar ve Barsillerin, belki Oğuzların batıya göçü gibi bir şey söyleniyorsa, bağlam gereği daha önce Boz Ok'ların batıya göçü de kastedilmiş olamaz mı sorusu akla geliyor. Ancak savaşçı Moyen Çor'u yüceltmeyi amaçlayan yazıtlar, onların Uçuz Göl'deki ağır mağlubiyetleri dışında böyle bir soruya cevap içerecek bir imlemede dahi bulunmuyorlar. Zaten yeterli bir ayrıntıyla bildiğimiz Kök Türk tarihinde herhangi bir zamanda böyle bir yenilgi sonucu batıya göçe dair bir sahne bulunmuyor.

İlk kayıt olan İbn'ül-Esir'deki rivayet mekân farkı sebebiyle de önemlidir. Selçuklu sultanı Sencer'in desteğiyle tahta çıkan Karahanlı hükümdarı Arslan Han'ın "*ordusunda Karluklar ve Oğuzlar denen Türk tayfesi vardı. Horasan'ı yağma eden Oğuzların bu faaliyetleri hakkında inşaallah ilerde bilgi vereceğiz. Oğuzlar da iki kola ayrılmışlardı. Birisi Uç Ok olup bunların başında Emir Tütü b. Dâdbeg, ikincisi ise Boz Ok olup bunların aşında da Emir Kar'üt b. Abdülhamid vardı'* [İbn'ül-Esir 1986, XI: 81].

Selçukluların yükselmesi esnasında ikili yapının siyaset farkları gibi bir konuya bildiğimiz hiçbir kaynakta atıf yok. Özellikle, 1072 yılında bitirdiği düşünülen eserinde bize Oğuz boylarının ilk listesini ulaştıran Kaşgarlı Mahmut ikili ayırım konusunda tek kelime etmiyor. Bütün

² Aynı kağan adına dikilen Taryat ve Şine Usu yazıtlarında da farklı rakamlarla benzer ifadeler geçmesi bir resmi tarih oluşturma çabasına işaret etmektedir. Gömeç'e göre bu üç yazıttaki tutarsız rakamlar ayrı ayrı tutarlı tarihlere işaret ediyor olabilir. Tes'in ikinci satırındaki 300 yıl da Kök Türk hâkimiyeti öncesindeki, nihayet yine Çin ve Juan-Juan'lara bağlı geçen zamanı anlatmaktadır [Gömeç 2011: 38]. Uygur yazıtlarındaki bu sürelerin izahını Klyashtorny da yapmaktadır [1985: 148-150].

söylediği şey "Oğuz: Bir Türk boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar 22 bölüktür, her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alamenti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar" cümlelerinden ibarettir [Kaşgarlı Mahmud 1998, I: 55]. İslam coğrafya eserlerinde de böyle bir bilgi verilmiyor.³ Bundan 10. yy'ın ikinci yarısı itibariyle Oğuz siyasi dünyasında böyle bir farklılaşmanın kalmadığı, en azından siyasi tercih noktasında ikili yapı değil de boy seviyesinde bağımsızca yol tutulduğu yorumunu çıkartabiliriz.⁴ Hatta İbn Fazlan'a bakarsak 920'lerde dahi durum böyleydi. Başta *yabgu*, ondan sonra *küz erkin* vardı; ordu ise *subaşı* ünvanlı birinin komutasındaydı. Bu durum *Dede Korkut Kitabı*nda karşımıza çıkan İç ve Dış Oğuz'un keskin siyasi ayrımıyla çelişecektir ve bizim bu hikâyelerdeki temel olayların (Kazan Han'ın ahvali) 9. yy sonlarına gittiği şeklindeki savımızı destekleyecektir [Karatay 2014].

Fakat, İbn'ül-Esir'in naklettiği şekliyle, 12. yy ortasında yabancı bir devlete gönderilen destek kıtalarında ikili yapının korunmasını nasıl izah edeceğiz? Selçuklu devleti içindeki Oğuzların, bağımsız davranıp günü geldiğinde Sultan Sencer'i esir alanlar da dâhil, devlet idaresinin altında böyle ikinci dereceden bir ikili idarelerinin bulunduğu dair ibareler yokken, askeri birliklerin bu şekilde ayrışması ve ayrı komutanlarının olması tam bir çelişki arz etmektedir.

Kabaca 10. ve 11. yy'lardaki İslam kaynaklarının Oğuzlarda ikili bir yapıdan hiç bahsetmeyişi "körlük" ile açıklama imkânımız bulunmuyor. Daha uzaktaki Kuman, Hazar vb. topluluklarda ikili ayrıma dair en ufak bir şey (ak kara, iç dış vb.) duyduklarında naklediyorlar. Hâlbuki Selçukluların şahsında Oğuzlar Ortadoğu'nun hâkimidirler. Oğuzları çok yakından tanımaları, içeriden bilmeleri beklenir. Eğer ikili yapı Selçuklu çağında cari olsaydı, kaynaklarda en azından bir gölgesini, bir izini bulmamız icap ederdi.

Biz bunu, Geç Yabguluk ve Erken Selçuklu dönemlerindeki herkesin başının çaresine bakmak üzere yollara döküldüğü çalkantılı zamanlarda ikili yapının önemini kaybettiği ve kullanımdan düştüğü şeklinde açıklayacağız. 12. yy boyunca taşlar nispeten oturmuştu ve büyük göç hareketleri olmuyordu. Öte yandan, örneklerini Osmanlı ve Safevi gibi devletlerde ve çok daha başka yerlerde de çokça gördüğümüz üzere, yerleşikleşen ve yerleşik kadrolar devşirerek bürokratik bir devlet aygıtı geliştiren göçebe asıllı seçkinlere karşı göçebe kalan soydaşlarının duyduğu tepki kendi geleneklerine vurguyu da beraber getirecektir.⁵ İncelediğimiz dönemde bunun en bariz göstergesi Sencer'in Oğuzlarla mücadelesidir. İşbu geleneklere vurgu türeyiş destanının yeniden yapılandırılarak canlandırılmasını beraberinde getirecektir. İbn'ül-Esir haberiinde bu anı yakalamış gözüküyor.

14. yy başından Memluk tarihçisi Devâdârî'ye bakılırsa, kendi zamanında "diğer Türklerden" Moğol ve Kıpçakların itibar ettiği *Ulu Han Ata Bitiği* adlı ta Batı Kök Türk varislerinin çağına giden bir kitap olması gibi, Oğuzların elinde de Oğuznameler geziyordu [Ercilasun 1986:

³ Erken dönem coğrafya eserlerindeki Oğuzlarla ilgili veriyi Sümer değerlendirmiştir [1958: 131-163]. Bu değerlendirme onun ünlü kitabının da temelini oluşturur [1999: 45-86]. Ağacanov'un kitabı ise konuyu tümünden bu bağlamda ele alır, özellikle Giriş bölümünde coğrafya kaynaklarındaki veriyi değerlendirir [2004: 13-65].

⁴ Ama, erken dönemde ikili yapıya dair kayıtlar bulunmasa da, Dankoff'un bunun sonraki bir üretim olabileceği yönündeki yorumu da [1982: 24] alışıldık bir bozkır topluluğu için alışıldık bir durum değildir. Oğuzluk katmanlar halinde oluşmuştur ve kuşkusuz önceki (iç) ve sonrakiler (dış) bulunmaktadır.

⁵ *Dede Korkut Hikayeleri*'ni yazıya geçiren zatın Osmanlı'ya çok muhabbetinin olmadığı günümüz araştırmacıları nezdinde çokça dikkat çeker. Bunu da aynı kapsamda düşünebiliriz. Muhtemelen Akkoyunlu teb'ası iken Osmanlı idaresine giren (1471'den sonra?) yazarın Bayındır Han vurgusunda acaba Bayındır boyundan olan Akkoyunlulara [Dankoff 1982: 22], Selcen Hatun hikâyesinde de habire Trabzon'dan prenseslerle evlenen Akkoyunlu hükümdarlarına gönderme var mıdır?

13-14]. Onun Tepegöz hikâyesini örnek olarak vermesi bize ulaşmayan bu Oğuznamelerin *Dede Korkut Kitabı* ile içerik paylaşımında olduğunu, ismi ise buna ilaveten Oğuz türeyiş destanını anlattığını gösteriyor. Nitekim bize ilk -İslâmî- nüshayı ulaştıran Reşidüddin de bu türeyiş destanını görmüştür. Ancak *Ulu Han Ata Bitiği*'nin aksine, bunların tarihte ne kadar geriye gittiğini bilmiyoruz.⁶

Geleneğin dirilmesi mevcut bilginin tanzimi anlamına da gelir. Bilgi çok eskilere gidebilir, sözlü gelenek her kuşakta belli takviye ve tahliyelerle İslam öncesi dönemden beri bu bilgiyi koruyabilir. Ancak vurgu zamanı geldiğinde, hele yazıya geçirildiğinde üzerinde ciddi oynamalar yapılacağı kesindir.⁷ Bu yüzden Oğuz Kağan Reşidüddin'de Müslüman'dır ve Dede Korkut bir evliyadır. İnanç temelleriyle ilgili tashihlerin yanında bu takviye ve tahliyelerden en çok etkilendiğini beklediğimiz öğeler, kullanımdan düşmüş veya anlamı değişmiş özel isimler ve unvanlar olacaktır. Bu yüzden, "yabgu" diye bir sandan haberdar olmayan Oğuzname yazarları "yavgu" (muhtemelen onu bir şeye benzetemeyip yapılan bir tashihle de "baygu") diye bir özel isimden bahsederler. Bu yüzden bazı özel kelimelerin asli biçimleri yansıtmadıkları, yazıya geçirilirken söylendikleri dönemin malı mülkü olduğu gerçeğini nazara almamız gerekir.

Bu noktada acaba, aynı kapsama giren Bozok ve Üçok kelimelerinin durumu nedir? Ne derece asli biçimi yansıtır, ne derece anlam ve şekil kaymasına uğramışlardır? Filolojik hiçbir delilin olmadığı bir ortamda bunun cevabı sadece serbest yorumlarda aranabilir. Ama belki çelişkilerden hareketle daha sağlam hükümlere varabiliriz. Burada doğru olan şey bu iki kelimenin ikili yapıyı adlayışı, çelişkili olan şey ise hep gördüğümüz denk zıtların bulunmasıdır.

⁶ *Dede Korkut Hikâyeleri (+ Oğuz Kağan Destanı)* ile *Moğolların Gizli Tarihi* arasındaki motif ortaklıkları bozkır boyunca yerleşmiş kültüre, dahası medeniyete atfedilebilir ama yapısal benzerlikler üzerinde daha fazla düşünmek gerekir (Konuyu Mirzaoğlu çalışmıştır: 2006). 1240 yılında hazır olan bu ikinci eserin ilham kaynaklarını ve ihtiyaç sebeplerini sorgulamaya gerek yok. Her hanedan bunu yapmıştır. Ama örneğini Çin'den veya İran'dan değil de, Anadolu haricindeki unsurlarını daha yeni hâkimiyetlerine aldıkları Oğuz-Türkmenlerden aldıkları kesin gözüküyor. Hatta resmi görevli Reşidüddin'in temsil ettiği bir sonraki aşamada, Cengizli şeceresinin dip tarihe gitmediğinden duyulan "mahcubiyetle" olsa gerek, bütün bir Moğol ulusunu Oğuz Han'ın şahsında Türklüğe eklemektedir. Bu bakımdan, Moğol politbüroğunun daha ögedey zamanında yazılı Oğuznamelere muttali olduğunu düşünebiliriz. Hatta Selçukluların buna (geniş anlamda Türkçe yazıya) çok ilgi duymadıklarını ve sadece kendi hanedanlarının serencamını anlatan Meliknamelerle yetindiklerini söylemek abartı olmayacaktır. Bu doğru ise, yazıya aktarma büyük ihtimalle Selçuklu dışı/karşıtı Oğuz mülkünde gerçekleşmiştir. Togan bunu Selçuklulara muhalefetle birleştirir: [1982: 125] ve Moğol istilasının tetiklediği Anadolu'ya ikinci büyük Oğuz göçüyle Anadolu'ya gelmiştir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Kayı ve Bayındır vurgusuna rağmen Selçukluların ait olduğu Kınık boyunun göz ardı edilmesi bununla ilgili olabilir. Yıldırım da metinlerin Türkiye sahasında oluşmasına dair kuşkusunu "Neden benzer başka metinler elimize geçmemiştir?" ve "Alıntılar ve kayıtlar neden hep aynı zaman aralığı içinde yoğunlaşmakta ve donmaktadır?" sorularıyla dile getirmektedir [2002: 136-7]. Bununla birlikte, onun elimizdeki metinlerin sözel ortamdan eriştiğine dair kanıt yokluğu uyarısını dikkate alıp, dip nüshanın (Doğu) Anadolu sahasında sözel ortamdan aktarıldığını öneceğiz, çünkü bölge Türklüğünün anlayacağı şekilde yerleştirilmiş unsurlar (başta yer adları) istinsaatki tebdillerle değil, anlatım esnasındaki eklemelerle açıklanabilir.

⁷ Nitekim Yıldırım'a göre Vatikan ve Dresden nüshaları arasındaki ciddi dil ve üslup ve de aktarım tarzı farklılıkları müstensihlerin kullandıkları dip nüshayı anlamalarından, dahası aradan geçen zaman zarfında gerçekleşen dil farklılaşmasından dolayı anlamamalarından kaynaklanıyor gözükmektedir [2002: 133].

Ak ve kara, iç ve dış, belki büyük ve küçük.⁸ Bozkır dünyasında bunun istisnası bilinmiyor. Oğur birliğiyle ilgili ilk haberleri veren Priscus onları "Sarı" (Ak) ve "On" olarak denk zıtlık olmaksızın ikiye ayırıyor ama Rus ana yıllığı *Povest*'in hayli eskiye giden baş sayfalarındaki haberlerde içlerinden Macarların çıktığı Onoğurlara "Kara Oğur" (Çerne Uğrı) dendiğini görüyoruz; *Povest* Ak Oğurlardan da (Belie Uğrı) bahseder [Karatay 2013: 248]. Boz ve üç kelimelerini bir denk zıtlıkta buluşturma imkânımız olmadığına göre,

a) Bu adlandırmalar Ortadoğu'da bozkır geleneklerinin unutulduğu, ileri İslamlaşma çağındaki bir ortamda türemiştir ve aslı yapıyla alakası yoktur. Ya da,

b) Aslen başka kelimeler varken, bunlar kullanımdan düştüğü veya telaffuz değişikliğine uğradığı için, yerlerini biçimce yakın ama anlamca çok farklı işbu boz ve üç kelimelerine bırakmışlardır.

Boz kelimesinin kendisi başlı başına bir çelişkidir. Bunun renk anlamı taşıdığına kimse inanmayacağı için ve zaten renk altın olduğundan, görünen o ki, zamanın ozanları "kırmak, dökmek" anlamına başvurmuşlardır (Uygur Oğuznamesi: Oğuz altın yayı *üç busğuluğ kıld*) [Arat ve Bang 1987: 633], ama bunun için uygun fiil *boz-* olmadığı gibi, fiil kökünü sıfat olarak kullanmak da herhalde pek görülmuş bir şey değildir. Girişte geçtiği üzere, halk veya orda boz renkli olabilir ama ok ve yay asla. Öte yandan, boz bir orda ikili yapıyı yansıtmayacaktır. Altınorda'daki durumun ikili yapı ile hiçbir alakası yoktur. Yaygın geleneğe ise kara ve aktan sonra, bu ikincisinin yerine kullanılan sarıyı da katarsak, dördüncü renk ismi olarak sadece kızıl kalıyor. Kızıl da iki koldan herhangi birinden uzamış üçüncü bir kolu ifade ediyor gözükmekte. Yani, önce halk vardı, sonra destan geldi ve ozanlar Bozok için bir şeyler uydurmaya çalıştılar demek de sorunun cevabı olmuyor. Böyle bir halkın varlığı 5. yy sonrasını çok sarîh şekilde izlediğimiz bozkır etnik örgütlenme geleneklerine ters düşüyor. Böyle bir çıkmazda galiba sorunun mantıklı cevabını ancak bu kelimenin esas kelime olmadığını düşünerek verebiliriz gibi gözüküyor.

Eski Türkçede etnik bir topluluğu tarifte kullanılması beklenen yakın bir kelime "baz"dır. İlk sayfada verdiğimiz Tes yazıtı metninin 5. satırındaki Çin'e bağlanmak ifadesi *tabgaçka bazlanmış* diye geçer. Bağlandıktan sonraki muti hali ifade etmek üzere zamanla "sakin, barışçıl" anlamını kazansa da [Clauson 1972: 388]⁹, sonuçta *ba-* fiil kökünden türemiş bir sıfattır. Yazıtlarda sık geçen bu kelimenin bağımlı kılmak, hâkimiyete almak anlamı barizdir: *sü sülepen tört bulırdaki bodunug kop almış kop baz kılmış* "Asker gönderip dört taraftaki halkları hep almış, hep kendine bağlamış(lar)" [Ergin 1980: 20, 67; Tekin 2014: 24-25].

Bir de baba İleriş Kağan'ın ilk zamanlarında Dokuz Oğuzların başında bulunan Baz Kağan vardır: *yırıya baz kagan tokuz oguz bodun yagı ermiş* "Kuzeyde bağlı kağan, Dokuz Oğuz halkı düşman imiş" [Ergin 1980: 20, 67; Tekin 2014: 28-29]. (Kül Tigin yazıtından yaptığımız bu son üç alıntı, Bilge Kağan yazıtında da geçer). Bu kağan öldürülür ve İleriş Kağan'ın halefi Kapgan Kağan tarafından ağabeyinin anısına balbalı dikilir. E. Ekrem tarafından Çin kaynaklarında isimleri Pi-lai-li ve Pi-li olarak geçen iki kişiden biri olarak önerilen [Ekrem 2008: 62] bu hükümdarın adının Kök Türklerce verilmiş bir sıfat değil de, kendine ait bir isim olduğunu düşün-

⁸ Cengiz Han'ın atalarından Toroholçin Baiyan'ın *Dayir* ("Yağız") ve *Boro* ("Boz") adında iki atı vardır ama burada olağan bir hayat sözkonusudur. Ne ikili yapı, ne etnik oluşum, ne bir simgesellik geçer [Moğolların Gizli Tarihi 1995: 4].

⁹ Bu anlam bağlantısı çok önceleri, *tört bulırdaki bodunug kop baz kıltım yagısız kıltım* "Dört taraftaki halkları hep bağımlı kıldım, düşmanlıksız kıldım" ifadesinde belirlemektedir [Ergin 1980: 20, 67; Tekin 2014: 32-33].

düren sebepler var. Her ne kadar yazıtlardaki "Dokuz Oğuzlar kendi halkım idi" türünden ifadeler böyle bir bağlanmışlığı imliyor gözükse de, Baz Kağan bağlanmak istemediği ve bağlanmadığı için öldürülmüştür. Dolayısıyla rakiplerinden gelmiş böyle bir sıfatı hak etmiyor. Bir de, Hangita Hat yazıtında geçen *Baz kağan oğlu Tengri uçmuş* ifadesinde muhtemelen onun öz ismini görüyoruz [Gömeç 2011a: 130]. Yazıtta kağanın başkalarınınca verilmiş ve eldeki zaman çok kısıtlı olduğu için muhtemelen bozkır dünyasında yaygınlaşmamış lakabının değil de, bilinen adının geçmesi beklenir.

Oğuzluğun büyüme evrelerini bilmiyoruz. Boylardan ne kadarı Peçeneklerin kaderini paylaşarak yükündürülüp birliğe katıldı, ne kadarı Salurlar gibi çıkarları icabı orada yer aldı, bunlar açık değil. *Dede Korkut'a* göre İç Oğuz'dan gözükən Salur'un biz sonradan katılan bir boy olduğu, dolayısıyla aslında Dış Oğuz'dan olduğu fikrini geliştirdik [Karataş 2014], ama onların da nihayetinde erken dönemini bilmiyoruz. Daha erken dönemde silahla yükündürülmüş bir topluluk olmaları, sonraları Peçeneklerle mücadelelerinin onları diğer Oğuz boylarının yardımına muhtaç bırakarak birlik duygusunu pekiştirmiş olması da mümkündür. Nihayetinde 9. yy'ın sonlarına doğru giden Salur-Peçenek savaşlarından çok önce, Belazurî ve İbn Hurdadbih'e bakarsak, birlik iri ve diri halde teşekkül etmiş bulunuyordu. Kaldı ki, *bazlanmak* bağlanmak ise, bunun silah zoruyla olma şartı da bulunmuyor. Herhalde gönüllü gelenler de *bazlanmış* olacaktır; *baz* olacaktır. Dolayısıyla Dış Oğuz için eşanlı olarak *Baz Oğuz*, *Baz Ok* da denektir.

Tarihî dilbilimin göstergeleri olmadan böyle bir kurgulamada zaman açısından rahat davranamayız. Baz kelimesi Orhon yazıtlarıyla Kaşgarlı ve Yusuf Has Hacip arasındaki bir dönemde anlam kaymasına uğrayarak "yabancı" haline gelmiştir: "Yat, yabancı, garip. Yat baz yadzıldı = yat yabancı dağıldı, ayrıldı."¹⁰ Aynı şekilde,

Ya yat baz yalavaç kelış ya barış

Boşuğ birgü açığı olarka tegiş [Yusuf Has Hacip 2007, I: 263, beyit 2495].

Aslında "yabancı" ile "bağlı"nın, *yat* ile *bazın* bir ikileme oluşturacak şekilde anlam yakınlaşmasının kökleri Orhon çağında görülür: "*On ok oğlına tatına tegi bunu körü bilir!*" [Ergin 1980: 67; Tekin 2014: 22]. Burada Batı Kök Türk varisi On Oklara bağlı olan Soğd toplulukları kastediliyor. Bu bakımdan, Kazan oğlu Uruz ile Deli Dumrul'un karılarına "yat kızı" diye seslenmelerinde Oğuz ikili düzenine gönderme olduğunu düşünen Dankoff güzel bir nokta yakalamış gözüküyor [Dankoff 1982: 23-24]. Bu durumda ister bağlı, ister yabancı anlamıyla olsun, var idiyse böyle bir kullanım ikili düzenin zihinlerde cari ve canlı olduğu bir döneme, gördüğümüz kadarıyla 10. yy öncesine gidecektir. Zaten *ok* kelimesi de kavim anlamıyla 11. yy'a ulaşmaz. Bu yüzden, *baz ok* gibi bir tabir Oğuzluğun ilk oluşum aşamasındaki bir kullanım olarak karşımıza çıkacaktır.

Böyle bir öneride anlam ve sesçe sıkıntı olmayacağı düşüncesindeyiz. Zira yuvarlak olan ikinci ünlü daha ilk söyleyişlerde ilk ünlüyü etkileyecek ve *bazokbozok* zorlamasını yapacaktır. Baz kelimesi kullanımdan düştükten sonra ise doğru telaffuza kimsenin dikkat etmeyeceği aşikârdır. Tarihsel açıdan da bunda bir sorun gözüküyor.

Sorun daha sonraki geleneklerde karşımıza çıkan üstünlükle ilgili gözüküyor. Uygur Oğuznamesi'ne göre kağanın sağ yanında, anneleri gökten inmiş olan ve altın yayı bulup babalarına getiren çocuklar, yani Bozoklar oturuyor [Arat ve Bang 1987: 636]. Aynı kaynaktan beslenen Reşidüddin bunu daha açık anlatıyor: "*Yay verdiklerinin yeri daha üstte olsun ve orduda sağ*

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud [1998 III: 148] bu ikilemeyi *yat* kelimesini açıklarken de verir: "Yat baz yadhıl" denir ki, "yat yabancı ayrılın" demektir [1998 III: 159].

kolu teşkil etsinler. Kendilerine ok verdiklerinin yeri daha altta olup sol kolu teşkil etsinler. Zira yay padişah gibi hükmeder, ok ise ona tabi bir elçidir [Togan 1982: 48]. Ebü'l-Gazi bunu daha da açıklar: "*Şimdi ben öldükten sonra Kün Han benim tahtıma otursun. Ondan sonra Bozok neslinden her kim kabiliyetli ise, halk onu padişah kılsın. Dünya sona erinceye kadar Bozok'un bir iyisi padişah olsun. Başkaları sağda otursunlar. Üçoklar sol olsunlar, evin sol tarafında otursunlar ve dünya son buluncaya kadar maiyetliğe razı olsunlar, diye söyledi'* [Ebulgazi Bahadır Han t.y.: 42].

İkili yapının ve Bozok (Bazok?) adlandırmasının ta en başa, Oğuzluğun oluşum evresine gitmesi başka, Oğuzluğun ortadan kalkmaya yüz tuttuğu dönemlerde geliştirilen/yazıya geçirilen geleneklerde yapılan izahların tarihsel gerçekliği başkadır. Elbette Oğuzlar tek bir kağanın soyundan gelmiyor, onun 24 oğlu yok, hatta boylar arasında soy birliği yok. Bunlar birinci el kaynakçadan alınan bilgiye Ortaçağ âlimlerinin izahlarından ibaret. O âlimler de bizimle aynı konumda idi. Dolayısıyla onların Bozokların üstünlüğü savları da kendilerini bağlayan bir konudur; dip gelenekteki gerçekliği yansıtmaya kuşku ile bakma hakkımız var. Zorlama en başta Üçok'a kafiye oluşturabilmek için altın yayın üçe bölünüp "bozulması" ile Bozok adına erişilmesinde kendini gösteriyor.

Öte yandan, tarihsel veri Üçok'un İç Oğuz'a, Bozok'un Dış Oğuz'a tekabül ettiğini gösteriyor [Golden 2016: 153]. İkili yapı cari iken, dış kolun iç kola üstünlüğü düşünülemez. Nitekim *Dede Korkut'ta* İç Oğuz açık şekilde merkezdedir ve üstündür. Bu yüzden biz, ikili yapının iki aşırıdan az olmayan bir süre boyunca siyasi kullanımda geçerliliğini kaybettiğini ve bu yüzden siyasi ahvalden haber veren eserler ile coğrafya kitaplarına yansımadığını, öte yandan Oğuz'un yerli tarihçileri olan ozan ve bilgelerin hafızasında çok ince bir hat olarak korunduğunu düşünüyoruz. Zihniyette Selçuklu'dan kopuklaşan Oğuz kitlelerinde bunun hafızlığı daha vaki gözüküyor. 12. yy'la birlikte geleneklerin diriltilmesiyle konu en başından çalışıldı. Önce kavim adından ata türetildi. Oğuzluğun ciddi bir kısmını oluşturan Batı Türkistan Türklerinin hafızasındaki kökü Saka çağına kadar giden söylenceler katmanlar halinde onun menkibesine eklendi. İkili yapıyı açıklamak için yerden ve gökten iki eş bulundu, bunlara üçer çocuk verildi. İki kolun hafızalarda kalan ama dildeki değişmelere tabi olan isimleri de zorlama dolu bir ok ve yay ögesiyle zamanın fehmine göre açıklandı.

Üçok ve Bozokların Anadolu'daki durumu da düşündürücü ve bizim savımıza destek sağlar niteliktedir. Oğuz'un iki kolundan biri gibi değil, onlarca parçasından biri gibi duruyorlar. Sanki ayrı birer boydurlar. Bu da büyük ihtimalle doğudan "diriliş" sonrası gelen ikinci dalgadan olduklarını gösteriyor ki, Anadolu'nun ortasının güney ve kuzeyine yerleşmişlerdir. Bir başka kuşku da şu ki, üç tane ok var ama üç tane boy ismi yok. Hatta destanlarda kahramanların çocuklarından halkların türemesi (Yafesî anlatılar, Herakles'in üç oğlu vs.) genel manzara iken, Oğuz'un altı çocuğunun hiçbirinden kavim türemiyor; boylar hep torunlarından iniyor. Dolayısıyla üç ve boz kelimelerinin tarihîliği bulunmuyor.

KAYNAKÇA

- AGACANOV S. G. [2004]. *Oğuzlar*. (Çev. E. N. Necef - A. Annaberdiyev). 3. Baskı. İstanbul: Selenge.
- ARAT G. R. Rahmeti (W. Bang ile). [1987]. "Oğuz Kağan Destanı", *Makaleler I*. Ankara: TKAE, ss. 605-672.
- BERTA Árpád [2010]. *Sözlerimi İyî Dinleyin. Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. E. Yılmaz. Ankara: TDK.

- 📖 CLAUSON Gerard [1972]. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Clarendon.
- 📖 DANKOFF Robert [1982]. "Inner and Outer Oğuz in Dede Korkut". *Turkish Studies Association Bulletin* 6, ss. 21-25.
- 📖 Ebulgazi Bahadır Han. *Şecere-i Terakime. Türklerin Soy Kütüğü*. (Haz. M. Ergin). İstanbul: Tercüman.
- 📖 EKREM Erkin [2008]. "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 5/1, ss. 47-64.
- 📖 ERCİLİSUN Ahmet B. [1986]. "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Düşünceler". *TDAY Belleteri*, ss. 13-16.
- 📖 ERGİN Muharrem [1980]. *Orhun Abideleri*. 7. Baskı. İstanbul: Boğaziçi.
- 📖 GOLDEN Peter B. [2016]. "Boz Oq and Üç Oq", *Turkish Language, Literature and History: Travellers' Tales, Sultans and Scholars since the Eighth Century*. Festschrift for Robert Dankoff. Eds. W. Hickman, G. Leiser. London-New York: Routledge, ss. 147-169.
- 📖 GÖMEÇ Saadetin [2011]. *Uygur Türkleri Tarihi*. 4. Baskı. Ankara: Akçağ.
- 📖 GÖMEÇ Saadetin [2011]. *Kök Türk Tarihi*. 4. Baskı. Ankara: Akçağ.
- 📖 İbn'ül-Esir [1986]. *İslam Tarihi*. Heyet çevirisi. İstanbul: Bahar.
- 📖 KARATAY Osman [2013]. "Oğurlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*. (Ed. O. Karatay - S. Acar). İstanbul: Kitabevi, ss. 241-250.
- 📖 KARATAY Osman [2014]. "Salur-Peçenek Savaşları: Oğuz Kimliğinin Oluşum Aşamalarını Tespit İçin Bir Deneme", *17. Türk Tarih Kongresi*. 15-17 Eylül 2014, Ankara.
- 📖 Kaşgarlı Mahmud [1998]. *Divan-ü Lûgat-it-Türk*, (Çev. Besim Atalay). 4. Baskı. Ankara: TDK.
- 📖 KLYASHTORNY Sergei G. [1985]. "The Tes Inscription of the Uighur Böğü Qaghan", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XXXIX/1, ss. 137-156.
- 📖 *Mangol-un Niuça Tobça'an Moğolların Gizli Tarihi*. [1995]. (Çev. Ahmet Temir). 3. Baskı. Ankara: TDK.
- 📖 MERT Osman [2009]. *Ötügen Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*. Ankara: Belen.
- 📖 MİRZAĞLU F. Gülay [2006]. "Dede Korkut Kitabı ve Manghol-un Niuça Tobça'an (İki Metnin Benzerlikleri Üzerine Bir İnceleme)". *Türkbilig* 11, ss. 149-163.
- 📖 SÜMER Faruk [1969]. "X. Yüzyılda Oğuzlar". *A.Ü. D.T.C.F. Dergisi* XVI/3-4, ss. 131-163.
- 📖 SÜMER Faruk [1999]. *Oğuzlar (Türkmenler)*. 5. Baskı. İstanbul: TDAV.
- 📖 TEKİN Talat [2004]. "Tez Yazıtı Hakkında Dokuz Not", *Makaleler -II-*. (Haz. E. Yılmaz - N. Demir). Ankara: Öncü, ss. 314-321.
- 📖 TEKİN Talat [2014]. *Orhon Yazıtları*. 5. Baskı. Ankara: TDK.
- 📖 TOGAN A. Zeki Velidi [1982]. *Oğuz Destanı. Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. 2. Baskı. İstanbul: Enderun.
- 📖 YILDIRIM Dursun [2002]. "Kitâb-ı Dedem Qorqud Metinleri Hangi Yaratıcılık Ortamından Geliyor?", *Türkbilig* 3 (2002): 130-171.
- 📖 Yusuf Has Hacıp [2007]. *Kutadgu Bilig I (Metin)*. (Haz. R. R. Arat). 5. Baskı. Ankara: TDK.